

Novák Éva

UTÁNA

*„Nem arra emlékszem, hogy
elmentél, arra inkább:
nem tértél vissza.”
(Andrew Motion)*

Néhány évtizede használják csupán a *gyász*munka kifejezést a gyász folyamatára pszichológusok, annak a felfedezésnek a következményeként, hogy szeretteink halálakor a gyász nem „csak” megtörténik velünk. A gyással meg kell küzdenünk, még ha elerőtlenedésünk meg is kérdőjelezi, meg is tépázza küzdőképességünket.

Megküzdünk a gyászunkkal, megküzdünk a halál elutasításával, tagadásával, a dühvel, a büntudattal, tudomásulvételével, tudatosításával, dolgozunk vele. (Nincsenek információim arról, hogy a pszichológusok összehasonlították-e a természetes halállal meghaltak, illetve az erőszakos halált haltak utáni gyászt, különbözik-e a gyász munka vajon? Milyen intenzitású az ismeretlen, arctalan emberek sokaságának halála utáni gyász, milyen a távolból kedvelt, tisztelt, bár személyesen nem ismert emberek utáni? Külsőn különbözik-e a bűnösök, illetve az áldozatok halála utáni gyász?) Nem tapasztaltam, hogy a gyász valakiket nemesebbé vagy erősebbé változtatott volna, láttam viszont belerokkanni sokakat. A magam gyászait nem tudtam elfogultság nélkül kielemezni, mindegyik gyász más volt, mindegyikkel más-képp dolgoztam meg, talán több csatornát nyitottak önmegismerésemhez, mint más történesek előttük, pozitívumait felfedezni mégis képtelennek bizonyultam.

Gyászoltam élő, élettelen, ahogyan gyászolhatunk elveszett hazát, lerombolt szülőházat, elpusztult állatot, tönkrement kapcsolatot, kiapadt folyót, kidőlt fát, eltékozolt bizalmat, eljátszott tisztességet – a gyász tárgya akármi, akárki lehet. A gyász elszenvedőiként, megszenvedőiként nem is csak embereket, hanem valaha lélektelennek minősített állatokat is látunk,

akik gazdájuk halálát vagy társaikat gyászolják meg, mégis a gyászról mindannyian embereket sirató emberek gyászára asszociálunk.

A gyászszertartások, a gyászfolyamat külsőségei a mögöttünk hagyott évszázadok során különféle társadalmakban közösségi, vallási elvárások alapján, különféle módokon, apró részletekre kiterjedően szerveződtek meg. A társadalmak fejlődésével viszont egyre inkább jelentőségüket veszítették vagy eltűntek. Az általában közhelyeket ismételő gyászjelentésekben mostanában egyre sűrűbben olvasható mondat közzététele, amelyben részvétnyilvánítások mellőzésére szólítják fel a gyászoló hozzátartozók az esetlegesen jelentkező részvétnyilvánítókat, régebben elképzelhetetlen volt. A gyászszertartások közösségi jellege, a gyászolók támogatása szinte minden közösségben elmaradhatatlan, fontos része volt a halállal kapcsolatos teendőknek. A közösségek számára is kötelezettségeket írt elő a társadalmi etikett, és a gyászolóknak is bizonyos rítusokat kellett elvégezniük (néprajzkutatók munkájából esetleg megtudható, segítséget jelentett-e a rítusok elvégzése a gyászolóknak, vagy nehezen eljátszható, iszonyúan megterhelő szerepet). Régebben a gyászruha felöltése, a gyászfolyamat jelzése a kívülvilág felé azt sugallta, hogy kíméljete, mert gyászolok. Ma a bennünket körülvevő társadalmakból kikoptak az effajta külsőségek, megítélhetetlenül sajnálatosan vagy az efemer kornak éppen megfelelő módon.

„Gyászaink sem gyönyörűek, jók, / Nem zsolnározók, régi teltek / S kiket szíveltek / Tegnap még a szívek, / Ma úgy temetik el fásan, / Mint temendőt.” (Ady Endre)

Szeretteink halálakor érzett legszélsőségesebb vágyunk, hogy a halottat nem gyászolni akarjuk, hanem feltámasztani.

Tony Harrison írja, szülei halála után:

„Bár én hiszem, meghalunk, s vége, pont, / nem a boltba mentetek mind a ketten, / még hívom a kikapcsolt telefont, / s számát az új noteszembe átvezettem.”

Elias Canetti odáig megy el, hogy a következőt állítja: „A halottsiratás célja az életre keltés, ezért olyan szenvedélyes. Addig nem maradhat abba a sírás, amíg nem sikerül feléleszteni a halottat. De mindig hamarabb marad abba a kellenél: nincs bennünk elég szenvedély.”

Mítoszok, balladák, népmesék foglalkoznak halottak visszaszerzésével a holtak világából, általában azt a racionális befejezést választva, miszerint ez lehetetlen, az élők számára pedig rosszul végződhet. A halottak feltámasztásának vágyával furcsa módon együtt jelentkezik a félelem a halottak visszatérésétől. Castor és Pollux történetében a halhatatlan Pollux halan-

dó testvére halála után lemond halhatatlanságáról, ezért Zeusz úgy rendezi el, hogy fél esztendő az égben tölthessenek, fél esztendő az alvilágban. (Kötnénk-e efféle alkukat, gyászunkat enyhítendő?) Van, aki az egész életét, Németh László *Gyász* című könyvének főhősnőjéhez hasonlóan, a gyásznak rendeli alá, ahogyan egy távoli rokonom teszi, akinek évtizedek óta a temetőbe járás napjai fő programja, és mondatot ki nem ejt anélkül, hogy halott hozzátartozói nevei el ne hangoznának. Napjainkra vagy megtanultunk megküzdzeni a gyással, vagy megtanultuk elrejtteni azt, belátva, hogy gyászolóként együttérzésre, kíméletre nem számíthatunk.

Kun Erzsébet életrajzi könyvében, a *Családmesék*ben olvasható, hogy amikor utolsó családtagja temetése után igyekezett a temetésről hazafelé, valaki a részvénytulajdonosok közül így szólt hozzá: ne hagyd el magad. „S nem értettem, hogy mit akar. Hisz nem én hagytam el magam. Engem hagytak el.”

Általában nem tudunk a gyászról mit mesélni azoknak, akiknek még nem volt gyászolnivalójuk, nem tudjuk pontosan megfogalmazni ezt az előreláthatósága ellenére is váratlanul lecsapó, irracionális sokkot. Wislawa Szymborszka férje halála után írott versének következő sorai egyszerűségükkel korrekt, teljes leírását adják a gyásznak:

„Valaki itt volt és itt volt, / aztán egyszer csak eltűnt, / és most makacsul nincs.” (*Macska az üres lakásban*)

Szabó Magda hatszázvalahány oldalas, férjét elszórtó könyvének egyik mondata is tökéletesen fogalmazza meg a gyászoló lelkiállapotát: „Egyedül. Mint egy sarkvidéken felejtett termoszt, amelyből kiitták a teát.” Anne Tyler *Amikor még felnőttek voltunk* című könyvéből a hiány leírása: „Az emberek azt hiszik, az embernek az eltávozott társa úgy hiányzik, mint a cigaretta, az első napon nehéz nélküle, de a következő napon már nem olyan nehéz, és minden nappal kevésbé érzi az ember a hiányát. De nem. Az elhunyt társ úgy hiányzik az embernek, mint a víz. Minden nap jobban érzi a hiányát.”

Jonathan Franzen anyja halála után írja a következőket: „És mégis, amikor otthagytuk a tökéletesen berendezett házat, amely majdnem olyan volt, mint amilyennek mindig látni szeretne volna, engem ugyanaz a rémület fogott el, hogy most végképp kárba vész valami, mint két hónappal korábban, amikor anyám teljesen ép testét, érintetlen kezét, szemét, ajkát, bőrét, mely nemrég még működőképes volt, átengedtem egy temetkezési vállalat embereinek, hogy elvigyék és elégessék.”

Juhász Gyula *Halottaink* című verséből valószínűleg sokszor és sokan idéztek, mert a gyász kifejezéséhez, ha másképp tűnik is, mégsem áll rendelkezésünkre elég forrás: „Nincs annyi könny, mely méltón elsirat, / És sebeinkre írt ad és vigaszt.”

Nem tudom, kitől és honnan származik az alábbi búcsúszöveg, rátaláltam valahol mint végrendeletre: „A régi nevemen szólíts. Olyan könnyedén szólj hozzám, ahogyan mindig is tetted. Ne változtass a hangnemen, szavaidat ne járja át erőltetett ünnepélyesség és bánat. Nevezz, ahogy együtt tudunk nevetni régen. Játssz tovább, mosolyogj, gondolj rám mosolyogva. Hagyd, hogy a nevem ugyanolyan hétköznapi név maradjon, ami volt. Ne vetüljön rá árnyak szelleme. A halál semmi. Csupán átkerülök egy másik helyre. Én én vagyok, te te vagy. Akármit is jelentettünk egymás számára, ezután is azt jelentjük. Meghaltam, de attól még, hogy nem vagyok látható, miért kellene elfeledkezni rólam? Én ott vagyok, ott várok, az örökkévalóságig talán, valahol nagyon közel.

Minden így jó, ahogy van.”

A hátramaradt élők halottakra való emlékezése gyakran nem más, mint legendák alakjainak megteremtése. Az idő múlásával elkülönülnek, leválnak róluk rossz cselekedeteik, elhalványulnak negatív tulajdonságaik, csupa jó embert siratunk („a temetőkből csak szentek nyugszanak”), a megbocsátást, a gyázmunka egyik kiemelkedő szakaszát ilyenképpen gyakorolva. „...mert ami volt, annak más távlatot ad / a halál már.” (Radnóti Miklós)

Rainer Maria Rilke szerint „a halottak nemcsak azért halottak, mert megszűntek létezni, akkor halottak, ha nem hatnak ránk”. Mintha erre reflektálna Henning Mankell, aki úgy véli: „Biztosan vissza lehet emlékezni a halottakra. De mégis olyan az egész, mintha sohasem léteztek volna.”

Szeretteink halálával, utánuk való gyászunkkal megküzdeni ősrégi hiedelmekhez, kimunkált eszmerendszerekhez fordulhatunk támogatásért. Különbözőképpen hihetünk abban, mi történik a halál után, mi történik a testtel és a lélekkel, maradandóak-e, visszatérnek-e (talán pillangó vagy ember alakban), újrakezdődik-e valamilyen másik élet, számtalan kérdés, számtalan hit fér meg egymás mellett időtlen idők óta, ahogyan temetések és szertartások különbözőségei, ahogyan temetőkön belül is a sírfeliratok.

„Szeretnék néha visszajönni még, / Ha innen majd a föld alá megyek, / Feledni nem könnyű a föld ízét, / A csillagot fenn és a felleget.” (Juhász Gyula)

Mario Puzo *Mama Lucia* című könyvének főhősnője így gondolkodik a halál utániságról: „Leküzdhetetlen megvetést érzett minden olyan ember

íránt, akik valami életen túlit, valami életen túli nagyszerűséget kerestek. Mintha az élet, maga az élet nem lenne elég. Micsoda pozőrök ezek!” Kétségekről és megjósolható hiányról tépelődik Hadriánus:

„Lelkecske, sápadt, szorongó, / Hűséges társa és szolgálja a testnek, / Hová mész most, milyen helyre, / Sápadt, szigorú, meztelen világba, / S nem fogsz többé tréfálkozni?”

A lélek halhatatlanságáról a szeretteit sirató Mark Twain véleménye: „A lélek halhatatlanságának egyik bizonyítéka, hogy sokan hisznek benne. Abban is rengetegen hittek, hogy a Föld lapos.”

Edward Schrödinger, a kvantumfizika megteremtője életről, halálról: „Levetheted magad az anyaföldre ama meggyőződéstől vezérelve, hogy egy vagy vele, és ő egy veled. Ugyanolyan sziklaszilárd és sebezhetetlen vagy, mint az anyaföld, éppenséggel szilárdabb és sebezhetetlenebb.

Amilyen biztos, hogy holnap ő ölel majd körül, ugyanolyan biztosan új szenvedésre, új küszködésre is szül majd. És nem csupán valami ködös jövőben, még ma újraszül, és újraszül minden napon, nem egyszer, de százszor, ezerszer, ahogyan magába is fogad ugyanannyiszor. Hiszen mindig az örök jelenben élünk, egy és ugyanazon jelenben, ennek a jelennek pedig soha nem lesz vége.”

A cinikusnak elkönyvelt Kurt Vonneguttól olvasható: „Amikor a saját halálomra gondolok, nem vigasztalom magam azzal a gondolattal, hogy az utódaim és a könyveim meg minden ilyesmi túlél engem. Mindenki, akinek egy cseppnyi sütnivalója van, tudja, hogy idővel az egész naprendszer elfüstöl majd, mint egy celluloidgallér. Őszintén hiszem azonban, hogy tévedünk, amikor azt hisszük, a pillanatok elmúlnak, és soha többé nem látjuk őket. Ez a pillanat és az összes többi pillanat örökké tart.”